

Mike Károly

Kontra Hobbes. Jogi pluralizmus és intézményi közgazdaságtan
„Jogrendszerek közötti verseny” – joggazdaságtani konferencia
2015. szeptember 4.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar
előadás

A jog- és a közgazdaságtudomány is úgy tekint általában a jogrendre mint amelyet egy területi monopólium szolgáltat. Amint a konferencia címe is jelzi, a valóságban a területi jogrendszerek versenyben állnak egymással, amely versenyt elsősorban a mobilitás különböző formái ösztönzik. Ebben az előadásban amellet szeretnék érvelni, hogy még tovább kell lépnünk: nem tekinthetünk a jog valóságára úgy mint diszjunkt területű, monolitikus állami jogrendek versenyére. El kell fogadnunk, hogy a jogi szabályok és fórumok versenye egy adott országon belül is zajlik (sőt elsősorban ott zajlik). A gazdasági szereplők az állami törvényeknél jóval tágabban értendő jogrendszer egymással versengő, de egymást ki is egészítő elemei közül válogatnak adott szituációk gazdasági ésszerűségének megfelelően.

A tudományos nézőpont, amelyből ezt a tézist megvédeni igyekszem: az új intézményi közgazdaságtané. De a szemlélet jogászok, a jogelméletben jártasak számára is ismerős lehet. A jogi pluralizmus megközelítésével rokon, amely a jog forrásaként, alkalmazásában és érvényesítésében egyaránt jelentős szerepet tulajdonít a nem állami szereplőknek. A hasonlóság nem véletlen, ugyanis az intézményi közgazdászok – mindenekelőtt O. Williamson – közvetlenül nagyon sokat merítettek főként amerikai jogi pluralisták gondolataiból.

A közgazdászok szeretik Keynes nyomán elmondani, hogy a közgazdaságtanban járatlan politikusok valójában valamely elhunyt közgazdász elméletének rabjai. Úgy tűnik azonban, hogy a közgazdászok túlnyomó többsége viszont tudta nélkül egy rég elhunyt jogtudós – Thomas Hobbes – rabja, amikor a jogra mint állami monopóliumra tekint.

De természetesen az intézményi közgazdászok nem a jogelmélet művelői. A céljuk kifejezetten ökonómiai: a gazdasági racionalitás szemszögéből vizsgálják a plurális jogi intézményeket. Arra kíváncsiak, hogy a modern gazdaságban – vagyis egy széleskörű munkamegosztáson és innováción alapuló gazdaságban – hogyan támogatja vagy gátolja a jog a valóságban az üzleti tevékenységeket. Még konkrétan: hús-vér gazdasági döntéshozók számára mi a jogi vagy jogias jellegű intézmények jelentősége, hogyan döntenek az alkalmazásukról, milyen alternatívák közül és hogyan választanak. Hidegen hagyják a jogelmélet olyan kérdései, mint hogy mit is tekintünk jognak és mit nem, hol ér véget a jog és kezdődnek a nem jogi szabályok, normák. De úgy vélem, paradox módon éppen ez az elméleti hanyagsággal kombinált gyakorlatias szemlélet miatt lehet nagyon tanulságos az intézményi közgazdaságtan a jogelmélet számára. Ugyanis azt segít feltárni, hogy – a jogszociológus Eugen Ehrlich kifejezésével – az „élő jog” hogyan is él valójában a gazdaságban. Úgy vélem, ilyen módon a jogi pluralista szemlélet megerősödéséhez kell vezetnie a jogelméletben.

Két Nobel-díjas közgazdász munkásságát szeretném a középpontba állítani: O. Williamsonét és E. Ostromét. Mindketten a „gazdasági kapcsolatok irányításának elemzéséért” kapták az elismerést. Az angol kifejezés „*economic governance*” nehezen fordítható, de a jelentése világos: a gazdasági célú együttműködés megszervezését, intézményesítését jelenti.

Williamson figyelmének homlokterében az üzleti célú szerződéses kapcsolatok álltak. Legelső kérdése, amelyet vizsgált, az volt, mitől függ, hogy egy tranzakció – pl. egy alkatrész beszerzése – egy vállalkozás keretében, egy vállalat szervezeti határain belül bonyolódik-e le vagy pedig két független piaci szereplő között. De gyorsan eljutott odáig, hogy ezt a kérdést csak akkor tudja megválaszolni, ha jobban megérti, miben is áll egy kapcsolat „vállalati”,

illetve „piaci” irányításának különbsége. Elfogadta Ronald Coase-tól, hogy e különbség lényege a hierarchikus utasítás és az alkudozás különbsége, de a közgazdaságtan nem adott neki választ arra, hogy ez a különbség hogyan is intézményesül. Ehhez a jogtudományhoz kellett fordulnia.

A Williamsonra ható jogtudósok közül három szerzót és velük együtt három gondolatot tartok fontosnak kiemelni. Az első Karl Llewellyn, a jogi realizmus vezéralakja. Az átvett gondolat pedig a szerződés kitágított értelmezése. Eszerint szerződésnek tekinthetjük „csaknem mindenfajta csoportos szerveződés és csaknem mindenfajta futó vagy tartós kapcsolat” keretét, amely keret nagyjából, de sohasem tökéletesen utat mutat a kapcsolat lebonyolításához és a viták rendezéséhez.¹ Eszerint a vállalati hierarchiára és a piaci kapcsolatra is érdemes szerződésként tekinteni, függetlenül a pontos jogi formától (vagy akár annak hiányától).

A második befolyás Ian Macneilé, a szerződési jog egyik legjelentősebb XX. századi amerikai kutatójává. Macneil – szintén a szerződés tág, funkcionális fogalmából kiindulva – azt fejtette ki, hogy a bíróságoknak igen eltérő szerepük van a különböző típusú szerződések érvényesítésében. Ez a szerep lehet a szerződés (világos vagy vélelmezett) tartalmának kikényszerítése, lehet a szerződést csak kiindulópontnak tekintve a felek közötti vita méltányos rendezése, de lehet a vita rendezésének (időleges vagy végleges) megtagadása is azzal a céllal, hogy a felek maguk oldják meg azt. Williamson egyrészt ráébredt, hogy a vállalatot alkotó szerződések ebbe az utóbbi kategóriába sorolhatók, ún. relációs vagy kapcsolati szerződések. A tulajdonos és a menedzser, illetve a menedzser és az alkalmazott közötti vitákat a feleknek csaknem mindig maguknak kell megoldaniuk. Ha nem így lenne, ha bárki bármikor bírósághoz fordulhatna, a hierarchikus irányítás összeomlana. De ráébredt arra is, hogy a klasszikus piaci és a hierarchikus szerződések az irányítási módoknak csak két szélsőséges változatát képviselik, amelyek között a „hibrid” megoldások sokasága létezik, ahol a bíróságok szerepe szintén a két szélsőség között van.

Végül a harmadik szerző Marc Galanter, aki a jogi pluralizmus képviselőjeként hangsúlyozta, hogy a bíróság csak egy a szerződéses viták rendezésére alkalmas fórumok közül. A felek által kétoldalúan megszervezett vitaelkerülési és -rendezési mechanizmusok, a szakértői vagy választottbírói vitarendezés, a formális jogrenden kívüli közösségi fórumok szerepe legalább olyan fontos. Ezek a fórumok részben autonóm módon határozzák meg a szabályaikat. Így az állami joggal hol kiegészítő, hol helyettesítő viszonyban magán jogrendek (*private ordering*) sokaságát hozzák létre.²

Williamson mindezek figyelembe vételével arra jutott, hogy amikor két gazdasági szereplő a megfelelő keretet keresi egy tranzakciójához, akkor gyakorlatilag arról kell dönteniük, hogy milyen jogrendbe ágyazzák azt be: a piaci szerződések klasszikus szerződési jogába, választottbírói vagy szakértői szerveződés által fenntartott vitarendezési mechanizmusba, a kettejük által kialakított kétoldalú irányítási rendszerbe vagy a vállalati hierarchia belső magánjogrendjébe. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a különböző vitarendezési mechanizmusok versengenek az együttműködni kívánó felek kegyeiért.

Bebizonyította továbbá, hogy különböző jellemzőkkel bíró tranzakciók tipikusan különböző jogrendet kívánnak meg keretként. Így pl. a jelentős kapcsolatspecifikus beruházást és

1 Idézi: Williamson (1985), 5.o.

2 Vö. Gierke: a jog mint emberi társulások belső rendje; Griffiths: a jog mint félig autonóm társas mezők önszabályozása.

folyamatos adaptációt igénylő tranzakciókat általában a vállalatok belső jogrendje irányítja. Mindez azt jelenti, hogy egy jól működő gazdaságnak az így értett jogrendek sokaságára, pluralitására van szüksége. A jogi pluralizmus nem egy egzotikus vagy ideologikus gondolatkör, hanem a modern kapitalizmus lényegi és megkerülhetetlen sajátossága.

A jogrendek egymásnak kiegészítői: egy vállalkozó pl. az egyik típusú tranzakciójához egy szakmai közösség hálózatát, a másik típusúhoz pedig a polgári jogot ítélheti megfelelő közegnek. Ugyanakkor, bizonyos fokig a jogrendek egymásnak helyettesítői, így vetélytársai is. Ha pl. a bíróságok nem hatékonyak vagy korruptak, több tranzakció keretétől szolgálnak a vállalatok – a fejlődő országok látszólag értelmetlenül sokrétű családi vállalatbirodalmi erre szemléletes példák.

(Hozzátehetjük, hogy mindez azzal is jár, hogy a tranzakciók jellemzői az elérhető jobb jogrendhez igazodnak – pl. a beruházások specifikusságának a mértéke változik. Az „élő jog” tehát csak úgy érthető meg, ha a tranzakciók jellemzőit és az irányításuk keretétől szolgáló jogrendeket együtt, egymással kölcsönhatásban vizsgáljuk.)

Egy kérdőíves kutatás keretében a HÉTFA Kutatóintézetben, 2011-ben 300 kis- és közepes vállalkozás vezetőjét kérdeztük meg arról, hogy egy másik vállalkozáshoz fűződő, tipikus beszállítói, illetve megrendelői kapcsolatban mi garantálja, hogy a másik fél teljesíti vállalásait. A szerződéses viszonyok 94%-ában tartotta a vállalkozó erős garanciának a kapcsolat hosszú távú, ismétlődő jellegét, vagyis bízta magát a szerződéses kapcsolatra mint egyfajta mini jogrendre, amely a szerződés betartására ösztönöz. Mindössze 46% tartotta fontosnak a szerződés bírósági érvényesíthetőségét. A polgári jognak eszerint ebben a tranzakciós körben kiegészítő szerepe van a relációs szerződések mellett. Egy szűkebb, 16%-nyi csoportnak voltak fontosak a baráti, rokoni viszonyok mint biztosítékok. Esetükben a személyes, üzleten kívüli viszonyrendszerek bizonyos fokig a polgári jog helyettesítőjeként funkcionáltak.

A másik intézményi közgazdász, Elinor Ostrom a közösen használt erőforrások irányítását vizsgálta. Gondoljunk a közlegelőkre, halászerületekre, közösségi öntözőrendszerekre vagy akár közös tudásbázisra vagy reputációra, amelyet egy kisebb-nagyobb csoport tagjai közösen tartanak fenn. A közgazdásztan Ostrom előtt azt hangoztatta, hogy a csoportos tulajdon az állam külső fellépése nélkül a „közlegelő tragédiájához” vezet. Az államnak vagy privatizálnia kell adni az erőforrást, vagy ha ez nem kivitelezhető, erélyesen szabályoznia kell a használatát. Egy szóval az állami jog jelentheti a megoldást. Ostrom ezzel szemben empirikusan és elméletileg is bizonyította, hogy téves azt feltételezni, hogy a használói csoportok ne tudnának saját erejükből megoldást találni. Valójában az önszerveződő közösségi irányítás gyakran sokkal jobban működik, mint a külső, állami intervenció. Az előnyei az önszerveződés motivációs és információs előnyeiből fakadnak.

Ilyen esetekben a közösségek saját belső szabályozásukat – mondhatjuk jogrendjüket – alkotják meg és érvényesítik. Egy másik kutatásunkban két kollektív reputációt mint közös erőforrást fenntartó közösséget, a csopaki és a tihanyi bortermelőket vizsgáltuk meg. A borvidék hírnevének javítása és fenntartása minőségellenőrzést kíván. Először mindkét helyen a nemzeti kormányzat tett erre kísérletet a hegyközségek és az eredetvédelem szabályozásával. Ez a rendszer Tihanyban relatíve működőképesnek bizonyult, Csopakban azonban kudarcot vallott, és az elmúlt években felváltotta egy belső önszabályozás, a „Csopaki Kódex” védjegy köré szerveződő kezdeményezés. A történet példa az állami jogrend és egy magánjogrend versenyére, és arra, hogy e versenynek egymáshoz hasonló körülmények között is eltérő lehet a kimenetele.

De érdemes hozzátennünk, hogy a kiegészítő viszony is megjelenik: Tihanyban az állami eredetvédelmi szabályozás a helyi termelők bevonásával működik; Csopakban pedig az önszabályozás az állami védjegy-rendszerre hagyatkozik. További érdekes elem az önkormányzat részvétele, amely saját rendeletalkotással támogatta a termelői önszabályozást.

Ostrom szerint a jól működő intézményrendszereket éppen az jellemzi, hogy nem egyetlen döntési központ hozza meg és érvényesíti a szabályokat Leviatán módjára, hanem sok ilyen központ van, amelyeket verseny és együttműködés is egymáshoz fűz. Polányi Mihálytól vett kifejezéssel „policentrikus intézményi rendről” beszélhetünk. Ostrom hangsúlyozza, hogy ennek nem csak az az előnye, hogy minden együttműködés megtalálhatja a hozzá illő irányítási módokat, hanem az is, hogy lehetőséget ad az intézményi kísérletezésre, innovációra.

Összegezve, az intézményi gazdaságtan felvillantott eredményei világossá teszik, hogy

- egy modern gazdaság nem működhet sikeresen, sőt egyáltalán sehogy sem az állami és magán jogrendek pluralitása nélkül;
- a tág értelemben vett magánjogrendek közé sorolhatjuk a szakmai, üzleti és társadalmi közösségek belső szabályrendszerait, de az önszabályozó kétoldalú üzleti kapcsolatokat, a vállalatok belső jogrendjét vagy éppen tulajdonosi közösségek belső szabályozását is; de a sort folytathatnánk;
- a jogrendek viszonyát egyszerre jellemzi a helyettesítés (verseny) és a kiegészítés; policentrikus renddé szerveződnek;
- s normatív végszóként: a jogpolitika célkitűzése nem lehet egyszerűen az állami jogrend jobbítása, hanem csak az „élő jog” jól működő policentrikus rendjének kialakítása.